

Töredékes gondolatok a magyar írásbeliség ezer évéről

Nemrég a szentesi Városi Könyvtár figyelemre méltó millenniumi rendezvény-sorozatát indított Mozaikok az ezer éves magyar kultúrából címmel. A történelmi tények logikája azt kívánta, hogy az egyébként is alaposan végiggondolt, vonzó ismeretterjesztő program első előadása az írásbeliség hazai múltjáról szóljon. Természetesen a szűkre szabott terjedelem még az erősen vázlatos áttekintésre sem volt elegendő, ezért csak néhány kérdésre térhettem ki, néhány gondolatot vethettem fel annak reményében, hogy talán sikerül érzékeltetni a fontosabbnak vélt fejlődési szakaszokat és a jelentősebb állomásokat.

Mindjárt azzal kell kezdeni, hogy a magyar írásbeliség valószínűleg nem is ezer éves, története ennél korábbi időre nyúlik vissza. A nyelvhistóriai és az újabb régészeti adatok nyomán jó okunk van feltételezni, hogy a honfoglaló magyarság – vagy legalább egy szűk rétege – már ismerte az írást, hasonlóan más ún. félnomád népekhez. Az *ír* és a *betű* szavaink bolgár-török eredetűek, s régebbi keletű a *rovás* szó is. Az egyik honfoglalás kori sírban talált jelek ugyancsak az ún. kelet-európai, a kazár kaganátusban is használt rovásfeliratokkal rokoníthatók. Az ekkortájt keletkezett (és fennmaradt) művészi emlékek szintén a magas kultúra jelenlétéről tanúskodnak. A kutatók úgy tartják: a korai magyar írásbeliség Levédiában (a Don-vidéken) alakulhatott ki, és a Kárpát-medencében egy ideig még tovább élt. (Közbevetőleg: a sokat emlegetett, ám eredetében mindmáig nem kellően tisztázott székely rovásírás legkorábbi ismert jelei jóval későbbre, a XIII. századra datálhatók, tehát aligha hozhatók összefüggésbe a vándorlás és a letelepedés időszakának írásrendszerével.) A honfoglaló magyarság írása a kereszténység felvétele után tűnt el, ma már kideríthetetlen módon. Mivel nem egyedi művelődéstörténeti jelenségről van szó, arra következtethetünk, hogy ez esetben is hasonló dolog történt, mint a közép-amerikai indiánok írásaival a spanyol hódítás nyomán vagy a germán rúna-írás különféle fajtáiival az európai keresztény kultúra térnyerése és kiteljesedése során – hogy csak két jellegzetes példára utaljunk.

Mintegy ezer esztendővel ezelőtt a magyarság a nyugat-európai, római keresztény kultúrkörhöz csatlakozott, átvette a latin alfabétumot (amellyel a kalandozások évtizedeiben nyilván gyakran találkozottak), és ez a könnyen elsajátítható jelcsoport vált – immár végérvényesen a frissen alapított magyar állam írásrendszerévé. Mindenekelőtt az államigazgatás és az egyházszervezés szükséglete volt az írás, ám a lassan kibontakozó oktatás sem nélkülözhetette azt. A feltűnően gyors befogadás egyik biztosítéka lehetett a saját, egyre inkább megszűnőben lévő írásbeliség is. A latin írás elsődleges hordozói a hittérítő német és itáliai szerzetesek és főpapok,

nekik köszönhető a nyugat-európai gyakorlat meghonosodása. Majd a hazai kolostori iskolákban nevelkedett magyar klerikusok is fokozódó szerepet vállaltak a székesegyházi és kolostori könyvmásolásban, az egyházi szövegek és a legendák, krónikák rögzítésében, valamint a jogi dokumentumok, a törvények és az oklevelek megfogalmazásában. A latin nyelvűség dominanciája évszázadokon át érvényesült, hiszen a római katolikus egyház, a tudomány, az oktatás és a jogalkotás nyelve egyaránt ez volt, a történelem viharai közepette csekély számban megmaradt írásos emlékek között csak elvétve fordul elő magyarul írt szöveg vagy szövegrészlet.

A világi írásbeliség fellendülése a XII. század végére és a következő század elejére tehető. A királyi udvarban elővezetett ügyek írásban történő intézését III. Béla 1181-ben rendelte el az alábbi, mély bölcsességről tanúskodó indoklással:

„Minthogy az emberi természet gyarlósága következtében az idők folyása során az elmúlt dolgok emlékezetének a helyére könnyen belopakodik a feledés, illő írásba foglalva megerősíteni azt...”

Az írástudók továbbra is a klerikusok, a király környezetében és az ország különböző okleveles, hiteles helyi centrumaiban (főleg a káptalanokban) ők végezték a korszerűsített ügyintézt. Ekkor teljesedett ki a francia okleveles gyakorlat hatása a francia egyetemeken tanult papok közvetítésével. Nagyon kevés még (és később is) a világi íródeák, tehát a középkor ezen szakaszában az írásbeliség a magyarság egészének igen szűk körére korlátozódott. Jellemző tény, hogy az Árpád-házi királyok közül egyedül a papnak szánt Könyves Kálmán tudott írni és olvasni. (Ő az egyetlen európai uralkodó, aki ezt a melléknevet kapta!) Csak a XIV. században történt jelentékenyebb előremozdulás a világi íráskultúra fejlődésében, amikor az Anjou-királyok könyvmásoló és -festő műhelyt létesítettek, ahonnan a könyvművészet kivételes remekei kerültek ki.

A kéziratosság korának vitathatatlan hazai csúcspontja a XV. század második fele, a reneszánsz kultúra kibontakozásának néhány évtizede. A humanizmus eszmeáramlatának befogadása, az itáliai reneszánsz értékeinek adaptálása európai rangú teljesítményeket eredményezett. A nálunk letelepedett olasz Vergerio, aztán a két főpap, Vitéz János és Janus Pannonius munkássága s mindenkifelett a művelt, bibliofil fejedelem, Hunyadi Mátyás pompás, szellemi központként is nagyra becsült udvara fémjelzi ezt a fényes időszakot. Budán jött létre a magyar könyv- és könyvtártörténet mindmáig felülmúlhatatlan alkotása, a Bibliotheca Corviniana, amely méreténél és főleg tartalmi összetételénél, valamint kódexeinek pazar kivitelezésénél fogva az egyik legnagyobb és talán a legértékesebb humanista gyűjtemény volt. A Mátyás által teremtett új főnemesség műveletlensége (többségük írni sem tudott) és utódai érzéketlensége folytán halála után a művelődés és az írásbeliség ehhez kapcsolódó része az olasz mintákat követő humanista főpapok székhelyeire, palotáiba decentralizálódott. Az ókori antik kultúra újjáélesztésén munkáló, abból táplálkozó reneszánsz nyelve szükségképpen a latin, maga a műveltség (és az alfabetizáció) pedig valamelyest növekvő mennyiségben ugyan, de még mindig csak a hazai népesség csekély hányadát érintette. A XVI. század elején azonban – elsősorban az apácakolostorokban – már magyar nyelvű kódexek és irodalmi művek is születtek.

Az információörögzítés és -közvetítés új – mint később kiderült: roppant hatású – eszköze, a könyvnyomtatás viszonylag hamar, már az 1470-es években megjelent hazánkban, de a nem éppen sikeres kísérleteket hosszú szünet követte. Csak az 1520-as évek végétől nyílt mód újabb – köztük tartósabb – nyomdaalapításokra. A reformáció magyarországi és erdélyi térhódítása, majd – némi késéssel – a katolikus megújulás (az ún. ellenreformáció) az írás- és könyvkultúra terén is lényeges változásokat hozott. Ráadásul az ország közepén, a török hódoltság jelentékeny területén egy merőben eltérő írásrendszerrel, az arab írás itt alkalmazott fajtáival is kénytelenek voltak megismerkedni a literátusok. (A román, majd szerb görögkeletiek egyházai szintén másfajta alfabétumot használtak: a cirillt, illetve a görögöt.) A latin nyelv pozíciói meginogtak, a protestantizmus eleinte elsodró lendülete az anyanyelv formálódó fölényét idézte elő, megindult a művelődés és az írásbeliség fokozatos világiasodása, s később a katolikus egyház is igazodott az elkerülhetetlennek látszó folyamathoz. A hazai szellemi elit (a protestáns prédikátorok és tanárok, a katolikus főpapok és a jezsuita szerzetesek stb.) igyekezett lépést tartani a nyugat-európai fejlődéssel. Az írásos közlésmód hatóköre kitágult: a hagyományos egyházi és a folyvást gyarapodó világi értelmiség mellett immár kiterjedt a főnemesi udvarokban élőkre és az iskolázott köznemesekre, továbbá a városi és a mezővárosi polgárság számottevő (magyar és német ajkú) csoportjaira. Az írásbeliség egyre inkább szekularizálódott, és ezzel együtt lassanként misztikum is szétfoszlott. A parasztság zöme, vagyis a lakosság döntő többsége azonban az egyházak (főleg a protestáns egyházak) erőfeszítései ellenére írástudatlan, sőt a falusi iskolamesterek egy része is csak olvasni tudott (vagy azt sem). A tizenhetedik századi források árulkodnak arról, hogy – bizonyíthatóan – ekkoriban alakult ki először a funkcionális analfabétizmus jelensége: ahol volt iskola, a parasztyerek a téli hónapokban el-eljártak oda, és megtanulták az ábécét, baktatva olvastak is, de a mezőgazdasági munka és a cserekereskedelem nem követezte meg ezen ismeretek állandó használatát (sok-sok helyen még az időnkénti sem), ennél fogva mihamar elfelejtették azokat, felnőtt korukban pedig már a nevéket is csak nagyon kevesen voltak képesek aláírni.

Az írásbeliség tömegessé válása Magyarországon is a polgári átalakulás velejárója és szükséglete. A történelmi körülmények (a három részre szakadás, az idegen király, a gazdasági és társadalmi fejlődés megkésettisége stb.) következményeként ez a folyamat rendkívül hosszan elnyúlt. Már a felvilágosult abszolutista uralkodók (Mária Terézia az 1777-ben kibocsátott első állami tanügyi rendelet, a Ratio Educationis egyik pontjában) szorgalmazták a tankötelezettség megvalósítását, a reformkorban pedig a liberális ellenzék törekedett a jogi és pénzügyi feltételek megteremtésére. A polgárosodás és a nemzeti mozgalom kettős, egymásba olvadó tendenciája mindinkább megerősítette az elemi oktatás teljessé tételének igényét. Az áttörés azonban csak a nemzeti önrendelkezés helyreállítása, a polgári fejlődés előtt szabad utat nyitó kiegyezés után történhetett meg. Eötvös József 1868-ban megszavazott népoktatási törvénye előírta a tankötelezettséget, hozzáláttak a korszerű közoktatási rendszer kiépítéséhez, a városokban és a községekben új iskolákat, köztük az ún. művelt (vagy úri) középosztályhoz tartozás esélyét kínáló polgári iskolákat alapítottak. Az analfabéták aránya fokozatosan, gyorsuló ütemben csökkent: az 1870-es népszámlálás a hét éven felüliek 55,5%-át regisztr-

rálta, negyven év elteltével, 1910-ben már csak 31,3%-át; az írni-olvasni tudók hányada a városokban már elérte vagy meghaladta a 90%-ot. A gazdasági fejlődés európai átlagot felülmúló üteme kedvező hátteret biztosított a felsőbb szintű képzéshez is: a középiskolát és egyetemet–főiskolát végzettek száma, aránya is jelentősen emelkedett. A szélesedő társadalmi bázis talaján és a töretlenül érvényesülő sajtószabadság keretei között nemzetközileg is figyelemre méltó könyvkiadás, virágzó sajtóélet jött létre. Nálunk is mindennapos jelenséggé vált a tömegkönyv és a tömeglap: a százkötetes Jókai-díszkiadás százezer példányban jelent meg, a Pesti Hírlap naponta több mint százezer példányban látott napvilágot, Az Est az első világháború idején átlépte a négyszázézer határt stb. Noha nem tartozik szorosan a témához, érdemes megemlíteni: a dualizmus évtizedeiben öltött alakot a polgári típusú könyvtári struktúra is. A szép ívű, ígéretes fejlődést az első világháborús összeomlás, majd a trianoni trauma részben megtörte, de nem állíthatta meg. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter tanyai iskolaprogramja is hozzájárult, hogy az írni-olvasni tudók aránya 1941-ben már 87,2% volt. A második világháború után újabb kampány indult a még meglévő analfabetizmus felszámolására, megnyíltak a dolgozók iskolái, tömegessé vált a középfokú oktatás – azaz voltaképpen ekkor zárult le a felvilágosodás eszmevilágában gyökerező folyamat: az írásbeliség a társadalom túlnyomó többségének sajátja lett.

Napjainkban, a millennium ünnepi hangulatában sem tehetjük meg, hogy kikerüljük az önkéntelenül felvetődő, sokunkat szorító kérdést: milyen lesz (lehet) az *írásbeliség* jövője? lesz-e a magyar írásbeliségnek újabb ezer éve? A múlt század közepe óta ugyanis viharos sebességgel törnek előre az információrögzítés és -közvetítés új eszközei: a fényképezés, a hanglezet és a hangszalag, a telefon, a film, a rádió, a televízió, a felgyorsult távközlés, a műholdak jóvoltából sikerült megvalósítani az emberiség régi, nagy álmát: a tér és az idő korlátainak ledöntését. Mindennek nyomán a képi és a verbális kultúra reneszánszának lehetünk szemtanúi és alanyai. Néhány évtizede a számítógép megjelenése, pár éve pedig a világhálózatok működése hozott új minőséget az információk rögzítésében, tárolásában és továbbításában, technikailag beláthatatlan lehetőségek ígéretével. Máris érzékeljük, hogy végbemegy a könyv újabb alakváltozása, és újfajta információhordozók (pl. a multimédia) születnek, a távközlés és a számítógép együttes alkalmazása pedig soha nem remélt mértékben megnöveli az ún. demokratizálódás esélyét a műveltségi javak közvetítésében és elsajátításában.

Némelyek úgy vélik, a képi kultúra és a számítástechnika térhódítása az írásbeliség végét jelentheti. Az informatikai robbanás azonban önmagában, az ún. magas kultúra szintjén aligha idézhet elő ilyen állapotot, hiszen a komputerekben szintén azt a grafikus jelrendszert alkalmazzuk, amit írásnak nevezünk. A gépi technika és az írásbeli közlésmód egymás mellett élése tehát megjósolhatóan hosszú távú. Reálisabbnak tűnik a képi kultúra felől lopakodó fenyegetés. A történelmi tapasztalatok e tekintetben is megnyugtatóak: az emberiség eddigi útján a különböző közlési formák jól megfértek egymás mellett, az új nem szorította ki a régebbit, csupán annak funkciója módosult (pl. az írás nem tette feleslegessé a beszédet, a gesztust, az emlékezetet; a Gutenberg-galaxis korában is megvolt a maga szerepe a kézírásnak; az ún. elektronikus tömegtájékoztatás mellett megta-

lálta a helyét a korábban egyeduralgó nyomtatott sajtó; s valószínűleg a digitális dokumentumok sem pótolják majd teljesen az ún. hagyományos hordozókat).

Mindazonáltal riasztó a funkcionális analfabétizmus újbóli kialakulása. Először az iparilag legfejlettebb államokban figyeltek fel arra az ellentmondásra, hogy a felnőtt lakosság körében egyre nő azoknak a száma, akik egyáltalán nem olvasnak (vagyis az információkhoz kizárólag a rádióból, a televízióból és a számítógépes terminálon felvillanó képekből, no még persze a személyes, élőszavas közlésekből jutnak hozzá), és írásos tevékenységük is legfeljebb a nevük rögzítésére szorítkozik. A szociológiai felmérések és a népszámlálási adatok egybehangzóan jelzik, hogy országunkat is elérte ez a hullám. Nagy Attila számításai szerint 2000-ben az abszolút analfabéta (a biológiai maximumon belül) kb. egy százaléknyi, a funkcionális analfabéta viszont kb. hat-hét százalék, s ez bizony mintegy félmilliónyi felnőtt és iskolás korú ember! Más becslések ennél borúlátóbbak: akár a hét-nyolcszázézetet is elérheti ez a szám. Megdöbbenő és elgondolkodtató tények ezek, hiszen az alfabétum készség szintű ismerete nélkül komoly akadályokba ütközik az elemi művelődés, a megfelelő ügyintézés, a demokratikus jogok érvényesítése stb., s elképzelhetetlen a számítógépes szövegek értelmezése is.

Egy másik, szintén valós veszély a globalizálódás és a komputerizálás folyamánya: a magyar nyelv színvonalának romlása, különösen az anglicizmusok indokolatlan behatolása. Az angol nyelv az utóbbi időben kezdi átvenni a középkori latin szerepét a tudományos és technikai életben, részben a felsőoktatásban, de az angol kifejezések, szavak, fordulatok mind gyakrabban fel-felbukkannak, mégpedig legtöbbször kontroll nélkül – és ez a legaggasztóbb – a hétköznapi beszédben is. Mindennek számos, még nem igazán elemzett oka lehet: pl. az elkerülhetetlen igazodás és a rosszul felfogott alkalmazkodás kényszere, ám a sznobság (pl. a boltok angol elnevezése), a divat és a felületesség is. A nemzeti nyelv, áttételesen a nemzeti kultúra és a nemzeti identitás védelmének fontosságát aligha lehet kellően hangsúlyozni. A pedagógusokra, a közművelőkre, a tv- és rádióműsor-vezetőkre, az újságírókra, a lelkészekre, a könyvkiadókra, az írókra, a tudósokra és – hisszük – a könyvtárosokra különösen nagy feladat hárul ebben a küzdelemben. Ma ez is az *írástudók* felelőssége.*

Bényei Miklós

* *Elhangzott 2000. szeptember 21-én Szentesen, a Városi Könyvtárban.*